

5. Vitraty na robochu silu za 2006 rik / Derg. kom. statistiki Ukraini. Vidp. za vip. Grigorovich N.V. – K., 2007. – 75 p.

6. Vitraty na robochu silu za 2010 rik / Dergavna slugba statistiki Ukraini. Vidp. za vip. Senik I.V. – K., 2011. – 75 p.

7. Statistichniy chorichnik Ukraini za 2012 rik / Dergavna slugba statistiki Ukraini. Za red. O.G. Osaulenka. Vidp. za vip. O.E. Ostapchuk. – K., 2013. – 551 p.

8. Podverbnych O. Perepodgotovka rabochich kadrov: rol' motivatsii / O. Podverbnych // Chelovek i trud. – 2007. – № 4.

9. Dvoret'skaya L. Geroi truda. Za granitsu viechala uge tret' rabotosposobnogo naselenia Ukraini / L. Dvoret'skaya [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://nbnews.com.ua/ru/tema/91803/>.

Статья поступила в редакцию 19.03.2014

Г.В. НАЗАРОВА, д.е.н., професор,

А.Д. РОМАНОВ

*Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця,
м. Харків, Україна
gnazarova@i.ua*

СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ В УПРАВЛІННІ ПЕРСОНАЛОМ ПІДПРИЄМСТВА

Розглянуто сутність та роль соціально-психологічного клімату в реалізації ефективного менеджменту персоналу підприємства. Досліджено підходи до сутності та змісту поняття «соціально-психологічний клімат», на базі якого сформульовано авторське визначення. Побудовано структуру соціально-психологічного клімату за ключовою характеристикою «відносини».

Ключові слова: соціально-психологічний клімат, психологічний клімат, підходи, колектив, відносини, управління персоналом

Г.В. Назарова, А.Д. Романов

Сущность и роль социально-психологического климата в управлении персоналом предприятия

Рассмотрены сущность и роль социально-психологического климата в реализации эффективного менеджмента персонала предприятия. Исследованы подходы к сущности и содержанию понятия «социально-психологический климат», на базе которого сформулировано авторское определение. Построена структура социально-психологического климата по ключевой характеристике «отношения».

Ключевые слова: социально-психологический климат, психологический климат, подходы, коллектив, отношения, управление персоналом

G.V. Nazarova, A.D. Romanov

The nature and role of socio-psychological climate in the management of the enterprise personnel

The article examines the nature and role of social and psychological climate in the implementation of effective management personnel. Approaches

to the nature and content of the concept of «social and psychological climate», which is formulated based on the author's definition. We construct the structure of social and psychological environment for a key characteristic of «relationship».

Keywords: social and psychological climate, the psychological climate, approach, group, relations, personnel management

Управління персоналом сучасного підприємства є складним процесом, пов'язаним з необхідністю збереження та розвитку людського капіталу як стратегічно важливого елементу, який безпосередньо впливає на ефективність діяльності підприємства, формування його конкурентоспроможності. Враховуючи нестабільність економічного середовища в Україні, зростаючу конкуренцію та прагнення суб'єктів господарювання знайти нові ринки збуту, все більшої динамічності та інтенсивності набуває праця, зростає ступінь залучення працівників до всіх процесів на підприємстві, а відповідно й їх психологічне навантаження. У зв'язку з цим, особливої актуальності набуває питання створення сприятливих умов, стійкого соціально-психологічного клімату як запоруки психологічного комфорту трудового колективу підприємства, а відповідно його продуктивної праці.

Проблема регулювання соціально-психологічного клімату (СПК) розглядається в багатьох працях вітчизняних і закордонних

© Г.В. Назарова, А.Д. Романов, 2014

<http://www.elibrary.ru/issues.asp?id=37579>

<http://www.instud.net>, <http://www.nbu.gov.ua/>

вчених. Так, В.Г. Белов визначає особливості структури соціально-психологічного клімату у підліткових трудових колективах [1], Л. Корольов, Н. Мансуров, Е. Островський, Б. Паригін присвятили свої праці загальним аспектам визначення морально-психологічного та соціально-психологічного клімату в колективі [9; 12-14], В. Шепель визначає управлінські аспекти психології [22]. Однак, у той же час, не існує єдиної точки зору щодо сутності соціально-психологічного клімату та його компонент.

У зв'язку з цим, метою даної статті є дослідження підходів до визначення терміну соціально-психологічного клімату та обґрунтування його ролі в ефективному менеджменті персоналу сучасного підприємства.

Ефективність діяльності будь-якого підприємства безпосередньо залежить від того, наскільки раціонально використовуються його ресурси. Сьогодні найціннішим «ресурсом» кожного підприємства, організації або установи є людина, яка здійснює свою професійну трудову діяльність. У зв'язку з цим головним завданням роботодавця є створення такої системи управління персоналом, яка б дозволяла максимально розкрити трудовий потенціал з метою реалізації високопродуктивної праці. Для цього має застосовуватися комплексний підхід, який враховуватиме різні аспекти менеджменту:

1) адміністративний (організаційний) – відображає рівень збалансованості керуючої та керованої систем, узгодженості їх цілей, ступінь документального забезпечення підприємства (наявність адміністративних норм і нормативів, положень, посадових інструкцій та інших кадрових документів, які регламентують роботу з персоналом), використання адміністративних заохочень та санкцій тощо;

2) економічний – відображає фінансову зацікавленість працівників та реалізується за допомогою методів прямої та опосередкованої матеріальної мотивації (підбір оптимальної системи оплати праці та її структури, можливість участі у прибутках підприємства, пільгове кредитування, страхування, компенсація транспортних, житлових витрат тощо);

3) соціально-психологічний – відображає ступінь згуртованості колективу як певної соціальної групи людей, об'єднаних спільною метою та виконанням конкретних завдань в контексті власної трудової діяльності, а також рівень психологічного комфорту кожного працівника колективу.

Перераховані аспекти є важливими та взаємозв'язаними, однак, як свідчать дослідження, лише соціально-психологічна складова управління персоналом сприяє досягнення задоволеності від роботи, тоді як економічна та адміністративна складовані забезпечують усунення відчуття незадоволеності у працівників (теорія мотивації Ф. Герцберга). Як відзначалося вище, сучасний етап розвитку соціально-трудових відносин характеризується збільшенням вимог до ступеня психологічного залучення людини в трудову діяльність, зростанням її психічного навантаження, у зв'язку з чим, працівники постійно прагнуть психологічного комфорту та створення позитивної психологічної атмосфери. Адже, від того, наскільки сприятливим є соціально-психологічний клімат, створений на підприємстві, наскільки добре побудовані взаємовідносини в колективі, залежить бажання працівника до виконання своїх посадових обов'язків, ступінь розкриття власного трудового потенціалу, а відповідно й рівень продуктивності праці, що в свою чергу впливає на ефективність діяльності підприємства в цілому. Таким чином, проблема регулювання соціально-психологічного клімату на вітчизняних підприємствах має як теоретичне, так і практичне значення.

У той же час, не зважаючи на актуальність даного питання, в наукових колах відсутня єдина точка зору та єдиний підхід щодо сутності соціально-психологічного клімату. У першу чергу, це пов'язано з проблемою виокремлення складових СПК, обумовленою різноспрямованістю досліджень науковців, які працюють в різних сферах і галузях науки (психологія, педагогіка, менеджмент тощо), а також виділенням зі значної кількості пріоритетних факторів впливу на стан соціально-психологічного клімату.

Так, наприклад, у ряді словників з психології, соціології та юридичної психології розглядають сутність соціально-психологічного клімату з точки зору «якісного боку міжособових відносин, яка виявляється у вигляді сукупності психологічних умов, сприяючих або перешкоджаючих продуктивній спільній діяльності і усесторонньому розвитку особи в групі» [7; 8; 16; 18; 23]. Відповідно до думки А. Петровського та А. Ярошевського [16] найважливішими ознаками сприятливого соціально-психологічного клімату є:

довіра і висока вимогливість членів групи один до одного;

доброзичлива і ділова критика;

вільне вираження власної думки при обговоренні питань, які стосуються всього колективу; відсутність тиску керівників на підлеглих і визнання за ними права приймати значимі для групи рішення;

достатня інформованість членів колективу про його завдання та стан справ при їх виконанні; задоволеність приналежністю до колективу; високий ступінь емоційної залученості та взаємодопомоги в ситуаціях, які викликають стан фрустрації у якогось з членів колективу; прийняття на себе відповідальності за стан справ у групі кожним з її членів.

Тобто, характер соціально-психологічного клімату в цілому залежить від рівня групового розвитку. Встановлено, що між станом соціально-психологічного клімату розвинутого колективу і ефективністю сумісної діяльності його членів існує позитивний зв'язок. Оптимальне управління діяльністю і соціально-психологічним кліматом в будь-якому (у тому числі трудовому) колективі вимагає спеціальних знань і умінь від керівного складу [8, с. 156].

Схожа думка у Н. Черепкової, відповідно до якої СПК – це стан групової психіки, обумовлений особливостями життєдіяльності даної групи, своєрідний сплав емоційного та інтелектуального факторів – установок, відносин, настроїв, почуттів, думок членів групи [19].

У великому економічному словнику при наданні визначення СПК акцент робиться на стилі взаємовідносин. Так, соціально-психологічний клімат розглядається як «характер міжособових відносин на індивідуальному, груповому або іншому рівнях, що впливають на якість спільної діяльності і співіснування» [2].

Відповідного підходу щодо сутності СПК у своїх дослідженнях дотримується В. Покровський, згідно думки якого СПК аналізується за допомогою стилю взаємовідносин людей, що знаходяться в безпосередньому контакті один з одним. У процесі формування клімату складається система міжособистісних відносин, що визначають соціальне та психологічне самопочуття кожного члена групи [15]. Аналогічний погляд спостерігається також у працях Б. Паригіна, який розглядає соціально-психологічний клімат як характер взаємовідносин між людьми, переважаючий тон суспільного настрою в колективі, пов'язаний із задоволенням умовами життєдіяльності, стилем і рівнем управління й іншими факторами [14]. Однак, слід зазначити, що його визначення є дещо ширшим, адже враховує не лише стиль взаємовідносин, але й настрої групи. Останній

аспект (емоційно-психологічний настрої) є пріоритетною ознакою СПК в дослідженнях таких вчених, як А. Русаліновою та А. Лутошкіна [10; 17].

У той же час російський вчений В. Шепель, який одним з перших надав визначення психологічного клімату, зробив акцент на емоційному забарвленні зв'язків у групі. Відповідно до його точки зору психологічний клімат – це «емоційне забарвлення особливих психологічних зв'язків всіх членів колективу, що виникає на основі їх загальної симпатії, збігу характерів, схильностей і інтересів» [22]. Також він вважав, що клімат стосунків між людьми складається з трьох кліматичних зон:

перша зона – соціальний клімат, який визначається тим, наскільки в групі усвідомлені спільні завдання, гарантовано дотримання прав і обов'язків кожного працівника;

друга зона – моральний клімат, який визначається тим, які цінності в даній групі є загальноприйнятими;

третья зона – це психологічний клімат, неформальні стосунки, що складаються між працівниками, які знаходяться в щоденному контакті один з одним. Психологічний клімат – це мікроклімат, зона дії якого є відчутнішою за соціальний та моральний клімат [5].

Ряд вчених виокремлюють таку ключову характеристику соціально-психологічного клімату, як стан колективної свідомості. Так, К. Платонов визначає СПК як суспільно-психологічний феномен, як стан колективної свідомості. Клімат розуміється як відображення в свідомості людей комплексу явищ, пов'язаних з їх взаємовідносинами, умовами праці, методами його стимулювання [15]. Є. Кузьмін наголошує, що під СПК необхідно розуміти такий соціально-психологічний стан малої групи, який відображає характер, зміст і спрямованість реальної психології членів організації [15].

У цілому, як свідчить аналіз досліджень [15], сформована думка, що у вітчизняній соціальній психології існує чотири підходи, щодо розуміння природи соціально-психологічного клімату:

згідно першого підходу СПК розглядається як соціально-психологічний феномен, стан колективної свідомості. Як відзначалося вище, прихильниками даного підходу є К. Платонов, Є. Кузьмін, О. Васильченко та ін.;

відповідно до другого підходу ключовою характеристикою СПК є загальний емоційно-психологічний настрої. Тобто клімат розуміється як загальний настрої групи людей. Даної

точки зору дотримуються А. Русалінова та А. Лутошкін;

третій підхід виокремлює таку ознаку соціально-психологічного клімату, як особливий стиль взаємин людей, що знаходяться в контакті один з одним. У процесі формування клімату складаються міжособові відносини, які визначають психологічне самопочуття кожного члена групи. Авторами даного підходу вважаються Б. Паригін та В. Покровський. Однак, як відзначалося вище, визначення, надане Б. Паригінін враховує і попередній підхід, який враховує настрої колективу;

згідно четвертого підходу соціально-психологічний клімат розглядається як психологічна сумісність членів групи, їх згуртованість, наявність загальних звичаїв і традицій. Авторами даного підходу є В. Косолапов, А Щербань та Л. Коган.

Окрім цих підходів також можна додати комплексний підхід, який у тій чи іншій мірі синтезує різні характеристики соціально-психологічного клімату. Так, наприклад, у роботах А. Глоточкина СПК характеризується як «сукупність соціально-психологічних процесів і

явищ – систему міжособистісних відносин, групових настроїв і станів, колективної думки, внутрішньогрупових традицій» [3; 4]. Також до даної групи можна віднести Б. Ломова, який включає в поняття психологічного клімату систему міжособистісних відносин, психологічних по природі (симпатія, антипатія, дружба); психологічні механізми взаємодії між людьми (наслідування, співпереживання, сприяння); систему взаємних вимог, загальний настрій, загальний стиль спільної трудової діяльності, інтелектуальну, емоційну і вольову єдність колективу [22].

Р. Шакуров також при розгляді сутності психологічного клімату синтезує два аспекти: психологічний, який розкривається в емоційних, вольових, інтелектуальних станах і властивостях групи та соціально-психологічний, який проявляється в інтеграційних особливостях психології групи, значущих для збереження її цілісності і для її функціонування як самостійного об'єднання людей [20].

У табл. 1 подано аналіз складових понять «соціально-психологічний клімат» за різними підходами.

Таблиця 1

Підходи до визначення поняття «соціально-психологічний клімат»

Автор	Ознаки (складові)										Підходи
	комплекс міжособових відносин	стиль взаємовідносин	психологічні умови	стан групи	настрій групи	групова психіка	сумісність	колективна свідомість	емоційна атмосфера	характеристика організаційної культури	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Л. Буєва	+							+			Психологічний клімат як стан колективної свідомості
Н. Обозов	+							+			
К. Платонов	+							+			
А. Уледов	+							+			
Є. Кузьмін	+							+			
О. Васильченко	+							+			
Н. Черепкова						+			+		Психологічний клімат як настрої групи
А. Русалінова, А. Лутошкін					+						

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
В. Покровський	+	+									Психологічний клімат як стиль взаємовідносин
Великий економічний словник											
В. Косолапов, А Щербань							+				Психологічний клімат як соціальна і психологічна сумісність
Л. Коган							+				
А. Петровський, А. Ярошевський	+		+								Психологічний клімат як сукупність психологічних умов
Психологічний лексикон. Енциклопедичний словник	+		+								
Соціологічний енциклопедичний тлумачний словник	+		+								
Юридична психологія: словник термінів	+		+								
Ф. Лютенс, Е. Шейн		+								+	Психологічний клімат як характеристика організаційної культури
Б. Паригін		+			+						Комплексний підхід
В. Шепель	+							+	+		
А. Глоточкін	+			+	+						
Б. Ломов	+	+			+		+				
Р. Шакуров				+		+					

У той же час, зарубіжні вчені Ф. Лютенс та Е. Шейн виділяють соціально-психологічний клімат як одну з характеристик організаційної культури: «організаційний клімат - це те загальне відчуття, яке створюється фізичної організацією простору, стилем спілкування співробітників між собою і формою поведінки співробітників по відношенню до клієнтів та іншим стороннім особам» [11; 21].

Таким чином, спираючись на проведення дослідження, можна зробити висновок, що соціально-психологічний клімат – це складне явище, яке об'єднує у собі певну систему взаємовідносин між членами колективу, яка під впливом індивідуальних психо-фізіологічних особливостей та внутрішньогрупних традицій і стандартів формують певну колективну свідомість та настрій, а також комплекс психологічних умов, сприяючих або перешкоджаючих продуктивній спільній діяльності і усесторонньому розвитку особи в групі для досягнення цілей окремого індивіда, колективу та підприємства в цілому.

Суттєвим елементом у загальній концепції СПК є характеристика його структури [14, с. 12]. Як довів наведений вище аналіз, у якості основної структурної компоненти більш вчених та дослідників виокремлюють категорію «відносини». Якщо розглядати структуру СПК через дану призму, то можна виокремити три складові: відношення до самого себе, відношення один до одного та відношення до праці. У свою чергу Б.Д. Паригін пропонує відносини один до одного диференціювати на відносини між колегами та відносини у системі керівництва та підпорядкування [14, с. 13]. Також, враховуючи те, що на відносини має вплив безліч факторів (опосередкованих і безпосередніх, суб'єктивних і об'єктивних, індивідуальних та групових тощо) всі ці відносини можна розглядати з двох станів: об'єктивний стан та суб'єктивна задоволеність [1].

Спираючись на це, на рис. 1 подана структура соціально-психологічного клімату за ключовою характеристикою «відносини».

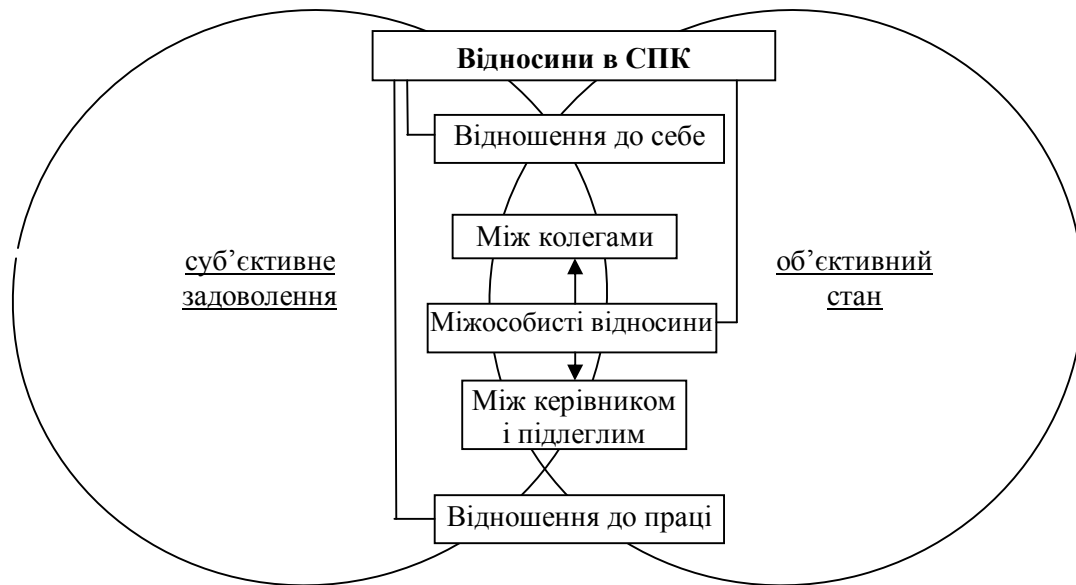

Рис. 1. Структура СПК через призму ключової характеристики «відносини»

Література

- Белов В.Г. Особенности структуры социально-психологического климата в подростковых трудовых коллективах / В.Г. Белов // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2010. – № 11(69). – С. 12-16. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bmsi.ru/doc/3f8774e1-ffde-46d0-9d0d-3c621c02fd61>.
- Большой экономический словарь 19000 терминов / Под ред. А. Азрилияна. – М.: Институт новой экономики, 1997. – 864 с.
- Глоточкин А.Д. О формировании психологии первичного коллектива / А.Д. Глоточкин. – М.: Знание, 1972. – 45 с.
- Глоточкин А.Д. О понятии, признаках и функции первичного коллектива / А.Д. Глоточкин // Краеведческая психология. – 2002. – Вып. 1. – С. 25-27.
- Ионова Н.В. Создание благоприятного социально-психологического климата в коллективе образовательной организации / Н.В. Ионова, С.А. Барабах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sibac.info/sibac.info/2009-07-01-10-21-16/10215>.
- Кибанов А.Я. Конфликтология / А.Я. Кибанов, И.Е. Воржейкина, Д.К. Захаров, В.Г. Коновалова / Под ред. А.Я. Кибанова. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 302 с.
- Кравченко С.А. Социологический энциклопедический толковый словарь. Более 12000 понятий / С.А. Кравченко. – М.: Изд-во МГИМО-Университета, 2013. – 478 с.
- Краткий психологический словарь / Сост. Л.А. Карпенко; Под общей ред. А.В. Петровского, А.В. Ярошевского. – М.: Феникс, 1998.
- Королев Л.М. Психология управления / Л.М. Королев. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2009. – 188 с.
- Лутошкин А.Н. Эмоциональные потенциалы коллектива / А.Н. Лутошкин. – М.: Педагогика, 1988. – 128 с.
- Лютенс Ф. Организационное поведение / Ф. Лютенс. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 164 с.
- Мансуров Н.С. Морально-психологический климат и его изучение / Н.С. Мансуров. – М., 2004. – 235 с.
- Островский Э.В. Психология управления / Э.В. Островский. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 249 с.
- Парыгин Б.Д. Социально-психологический климат коллектива: Пути и методы изучения / Б.Д. Парыгин; под ред. В.А. Ядова. – Л.: Наука. Ленингр. отделение, 1981. – 192 с.
- Почебут Л.Г. Организационная социальная психология / Л.Г. Почебут, В.А. Чикер. – СПб.: Речь, 2002. – 298 с.
- Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах. Ред.-сост. Л.А. Карпенко. Под общ. ред. А.В. Петровского. – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 415 с.
- Русалинова А.А. Проблемы промышленной социальной психологии: избранные труды (1964-2008 гг.) / А.А. Русалинова. – СПб., 2009. – 515 с.
- Словарь терминов по общей и социальной педагогике / А.С. Воронин. – Екатеринбург: ГОУ ВПО УГТУ, 2006.

19. Черепкова Н.В. Социально-психологический климат как неотъемлемая часть трудового процесса в коллективе / Н.В. Черепкова, С.А. Чугункин // Бюллетень медицинских Интернет-конференций. – 2011. – Том 1. Часть 1. – С. 45-48.

20. Шакуров Р.Х. Социально-психологические проблемы руководства педагогическим коллективом / Р.Х. Шакуров. – М., 1982.

21. Шейн Э.Х. Организационная культура и лидерство. Построение, эволюция, совершенствование / Э.Х. Шейн. – СПб.: Питер, 2002. – 336 с.

22. Шепель В.М. Управленческая психология / В.М. Шепель. – М.: Экономика, 1984. – 246 с.

23. Юридическая психология: словарь терминов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/20/symbol/202>.

References

1. Belov V.G. Osobennosti struktury sotsial'no-psikhologicheskogo klimata v podrostkovikh trudovikh kolektivakh / V.G. Belov // Uchenie zapiski universiteta imeni P.F. Lesgafta. – 2010. – № 11(69). – P. 12-16. [Elektronniy resurs]. – Режим доступа: <http://bmsi.ru/doc/3f8774e1-ffde-46d0-9d0d-3c621c02fd61>.

2. Bolchoy ekonomicheskij slovar' 19000 terminov / Pod red. A. Azpiliyana. – М.: Institut novoy ekonomiki, 1997. – 864 p.

3. Glotochkin A.D. O formirovanii psikhologii pervichnogo kolektiva / A.D. Glotochkin. – М.: Znanie, 1972. – 45 p.

4. Glotochkin A.D. O ponyatii, priznakach i funkchuyach pervichnogo kolektyva / A.D. Glotochkin // Kraevedcheskaya psichologiya. – 2002. – Vip. 1. – P. 25-27.

5. Ionova N.V. Sozdanie blagopriyatnogo sotsial'no-psikhologicheskogo klimata v kollektive obrazovatel'noy organizatsii / N.V. Ionova, S.A. Barabach [Elektronniy resurs]. – Режим доступа: <http://sibac.info/sibac.info/2009-07-01-10-21-16/10215>.

6. Kibanov A.Ya. Konfliktologiya / A.Ya. Kibanov, I.E. Vorobjeykina, D.K. Zakhsrov, V.G. Konovalova / Pod red. A.Ya. Kibanova. – М.: INFRA-M, 2008. – 302 p.

7. Kravchenko S.A. Sotsiologicheskij entsiklopedicheskij tolkoviy slovar'. Bolee 12000 ponyatij / S.A. Kravchenko. – М.: Izd-vo MGIMO-Universiteta, 2013. – 478 p.

8. Kratkiy psichologicheskij slovar' / Sost.

L.A. Karpenko; Pod obchey red. A.V. Petrovskogo, A.V. Yarochevskogo. – М.: Feniks, 1998.

9. Korolev L.M. Psikhologia upravleniya / L.M. Korolev. – М.: Izdatel'sko-torgovaya korporatsia «Dachkov i K», 2009. – 188 p.

10. Lutochkin A.N. Emotsional'nie potentsialy kolektiva / A.N. Lutochkin. – М.: Pedagogika, 1988. – 128 p.

11. Lutens F. Organizatsionnoe povedenie / F. Lutens. – М.: INFRA-M, 1999. – 164 p.

12. Mansurov N.S. Moral'no-psikhologicheskij klimat i ego izuchenie / N.S. Mansurov. – М., 2004. – 235 p.

13. Ostrovskiy E.V. Psikhologiy upravleniya / E.V. Ostrovskiy. – М.: INFRA-M, 2009. – 249 p.

14. Parigin B.D. Sotsial'no-psikhologicheskij klimat kolektiva: Puti i metodi izucheniya / B.D. Parigin. – L.: Nauka. Leningr. otdelenie, 1981. – 192 p.

15. Pochebut L.G. Organizatsionnaya sotsial'naya psichologiya / L.G. Pochebut, V.A. Chiker. – СПб.: Rech, 2002. – 298 p.

16. Psichologicheskij leksikon. Enchiklopedicheskij slovar' v chesti tomach. Red.-sost. L.A. Karpenko. Pod obch. red. A.V. Petrovskogo. – М.: PER SG, 2006. – 415 p.

17. Rusalina A.A. Problemi promichlennoy sochial'noy psichologii: izbrannie trudi (1964-2008 gg.) / A.A. Rusalina. – СПб., 2009. – 515 p.

18. Slovar' tenminov po obchey i sotsial'noy pedagogike / A.S. Voronin. – Ekaterinburg: GOU VPO UGTU, 2006.

19. Cherepkova N.V. Sotsial'no-psikhologicheskij klimat kak neotemlemaya chost' trudovogo protsesa v kollektive / N.V. Cherepkova, S.A. Chugunkin // Bulletin' meditsinskikh Internet-konferentsiy. – 2011. – Tom 1. Chast' 1. – P. 45-48.

20. Chakurov P.Ch. Sotsial'no-psikhologicheskie problemi rukovodstva pedagogicheskim kolektivom / P.Ch. Chakurov. – М., 1982.

21. Cheyn E.Ch. Organizatsionnaya kultura i liderstvo. Postroenie, evolutsiya, soverchenstvovanie / E.Ch. Cheyn. – СПб.: Piter, 2002. – 336 p.

22. Chepel V.M. Upravlencheskaya psichologiya / V.M. Chepel. – М.: Ekonomika, 1984. – 246 p.

23. Uridicheskaya psichologiya: slovar' terminov [Elektronniy resurs]. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/20/symbol/202>.

Статья поступила в редакцию 24.03.2014